

Tragöödia Haruteel

Mati Mandel

■ 1941. aasta suvi tõi paljudele Eesti perele muret ja ängi. Eriti ootamatu ja traagiline oli juuniküditamine. Kuid paljudes kohtades toimus ka sündmusi, mis jätsid oma erilise jõhkruksa aastakümnetepikkuse jälje kohalike inimeste mälu. Paljude hävituspataljonlaste ja Punaarmee komissaride toorus oli Eesti inimestele täiesti uus kogemus. Kuuldused neist lugudest ei jõudnud tavaliselt siiski kaugemale toimumiskohtadest, eriti juhtudel, mis ei sattunud ajakirjandusse. Tõsi, Saksa okupatsiooni päevil loodi Eestis Äriviidute Otsimise ja Tagasitoomise Keskus (ZEV), mille juhataja oli endine president Pätsi kantseleiülem Elmar Tambek, kuid millele tegid kaastööd paljud tuntud eestlased. Koguti mitte ainult küditamise ja mobiliseerimisega seotud andmeid, vaid ka julgeoleku, hävituspataljonide ja punaarmee laste kuritegusid puudutavaid lugusid. Need juhtumid mõjutasid järgnenud sõjapäevil paljude eestlaste käitumist.

Kahjuks läksid siis kogutud originaalmaterjalid 1944. aastal kaotsi või hävisid. Osa teabest jõuti küll ära trükkida koguteoses „Eesti rahva kannatuste aasta”, mis ilmus trükist juba 1943. aastal. Paljud üksikjuhtumid on sellest koguteosest siiski välja jäänud. Ka alljärgnev lugu pole laiemat kajastamist leidnud.

2008. aasta veebruaris tutvus käesoleva kirjutise autor Lihula Tervisekeskuses ratas- toolis liikuva 1929. aastal sündinud Erich Vālguga, kes oli oma lapsepõlve ning noorusaastad mööda saatnud Harjumaal Harutee kandis. Erich jutustas oma koolivendade Sivarditega 1941. aasta suvel juhtunud loo.

Käis sõda. Vālkude Sepa talu asus Haruteest rohkem kui kilomeeter Pärnu poole metsa ääres (vt. skeem lk. 106). Talu juurest läks mööda külatee. Rinne lähenes juulikuu alguses kiiresti Tallinnale, siis jäi aga Märjamaa lahingute tõttu enam kui kuuks ajaks top-

pama. Pärnu maantee äärde, Haruteest veidi Tallinna poole rajati EKP Keskkomitee organiseerimisel kaitseliine. Sinna kaevati, kasutades kohalikke elanikke ja ilmselt ka tallinnasi, isegi tankitõrjekraav. Punaarmee üksused valmisid lahinguks Pärnu poolt lähenevate Saksa üksustega. Siis toimus aga Haruteel sündmus, mis lausa vapustas kohalikku rahvast.

Erich Vālk, kes oli tollal üheksa-aastane, mäletas toimunut järgmiselt. Haruteel elanud venelane, keda hüüti Kollaks ja kes Erich Vālgu mäletamist mööda elas koos naisega Rõuma kõrtsis (Tallinna-Pärnu maantee äärne kõrts, mis asus Keilast tuleva tee vastas, on praeguseks hävinud), oli Punaarmee politrukile Sivardi poiste peale (kolm venda) kaevanud, et need ootavad sakslasi ja on varastanud sõjaväelastelt vaadi petrooleumi. Veel oli Kolla kaevanud, et poisid varjavad end metsas. Nimelt oli antud korraldus, et inimesed ei tohi kodudest lahkuda. Erich Vālgu mäletamist mööda olid Sivardi poisid läinud Lepiku tallu (Haruteelt 3 km Haapsalu poole), ema ja noorim tütar jäänud aga koju. Bensiniivaat kodus pärinenud aga Evaldi traktoristina töötamise ajast.

Emale antud siis karm käsk, et poisid peavad välja tulema, muidu lastakse ta ise maha. Väike õde läinud siis vendadele seda sõnumit teatama. Erich Vālk mäletas, et oli isaga olnud just kaevul, kui rattaga sõitis mööda Sivarditest noorim – Endel (s. 1925). Poiss jäänud seisma ja küsinud Erichi isalt, et mida ta peab tegema, kas minema koju. Erichi isa oli andnud nõu mitte minna. Kuid Endel oli nutma hakanud, et siis lastakse ju ema maha, ning sõitnud ikka koju. Vennad olidki sinna tulnud. Nad kõik, ka ema lasti järgnevalt kruusaaugus maha. Mäletati, et vanem vend Erich oli seal mahalaskmise juures kohutavalt karjunud.

Keskmine vend Evald jäi siiski ellu. Tema ellujäämisloost on kaks erinevat varianti.

Erich Välgu mäletamist mööda oli tal õnnestunud mahalaskjate käest ära joosta. Talle tulistatud küll järele ja teda aetud ka taga ning ta saanud kuuli selga. See oli läinud abaluu alt läbi. Evaldil oli õnnestunud mahalangenud kuuseokste alla peituda ja end õhtuni seal varjata. Hiljem saanud ta Vanaõue talust abi.¹

Teise variandi kohaselt sai Evald hoopis mahalaskmisel kuuli selga, jäi laipade alla ühishauda, teeskles surnut ning ronis ööpiimeduses hauast välja. Sakslaste tulekuni oli ta end varjanud Lepiku talus. See variant on siiski tõenäolisem, sest umbes nii on juhtunud hilisemal ülekuulamisel valgustanud ka Evald Sivard ise.²

Poiste ema Emilie oli Erich Välgu andmetel maha lastud veidi poegadest eemal koos ühe kooperatiivist oste tegema tulnud vana mehega. Viimast kui tunnistajat ei saadud enam minema lasta, vaid hukatud koos emaga.

Tapatalgust pääsesid siis vaid Tallinnas elanud Sivardite vanemad tütre Helmi ja Elviine ning ka poistele sõnumit viinud kümneaastane Vilma.

Mida sellest loost veel teada on? Kes olid üldse Sivardid? Poiste isa, kingsepp Johannes Sivard oli surnud 1939. aastal. Vendadest – Evald (sünd. 1918), Endel (sünd. 1925) ja Erich (sünd 1916) – oli Erich vigane, kaitsevähke teda ei võetud. Poisi üks jalg oli nimelt teisest lühem, nii et ta kandis ühe jalanõu all paksu talda. Erich Välgu mäletamist mööda tegutses temagi isa eeskujul kingsepana. Keskmine vend Evald Sivard, keda Erich Völk mäletas aga kui head sportlast, oli läbi teinud teenistuse Eesti kaitseväes, töötanud 1940. aastal Nõukogude baaside ehitusel Kloogal, sama aasta lõpul aga läinud traktoristide kooli Viljandimaale, mille lõpetas 1941. aasta aprillis. Kuni sõja puhkemiseni töötas Evald Tallinna traktoriijaamas, siis aga mõnda aega Saue vallas.³ Evald kuulus

mobilisatsiooni alla ja oli ilmselt seetõttu läinud kodust ära peitu, vennad läksid temaga lihtsalt kaasa.

Sivardite elumaja asus Haapsalu maantee ääres, lääne pool, Harutee kaupluse vastas. Maja hävis hiljem ja sinna ehitati algul asemele teedevalitsuse hoone, hiljem uus elumaja.⁴ Sivardite mahalaskmiskoht oli aga metsaga piiratud kruusaaug nende elukohast vaevalt 200 meetrit edela pool.

Harutee lahing

Vahepeal, augustis, olid sakslased alustanud uut pealetungi. 23. augusti hilisõhtul jõudsid *Wehrmacht*’i üksused Haruteeni. Erich Välgu mäletamist mööda, kes oli siis karjas Harutee ristist 3 kilomeetrit Pärnu pool, tulid sakslased kahest suunast, esmalt Haapsalu maantee poolt ja veidi hiljem Pärnu poolt. Pärnu maantee piirkonnas viibinud punaarmeeelased jäid seetõttu kotti. Kuna tee Tallinna poole oli ära lõigatud, üritasid nad Hageri suunas taganeda. Kõvasti oli kõikjale relvi maha jäänud. Välkude Sepa talu ukse ette jäi kaks tanki, üks põlenud ja teine terve. Meierei ette jäi aga tankett, mis oli vedanud kolmetonnist suurtükki. Hiljem olid kohalikud poisid metsast leidnud veel palju relvi ja laskemoona, isegi koti käärpikksilmaga ja miinipilduja.⁵ Peamine lahing toimus Haruteest veidi Jõgisoo poole, Pärtli talu maadel, teeristi lähedal (vt. skeemi järgmisel leheküljel). *Wehrmacht*’ile osutasid seal vastupanu mereväe mundrites vene sõdurid, põllud olid olnud hiljem nende laipu täis.⁶

Erich Välgu ja teiste kohalike elanike andmetel sai seal surma umbes 300 punaarmeelest, Eesti Sõna andmetel koguni üle 400 mehe.⁷ Külamehed oli siis sakslaste tulles laipu matma saadetud. Maeti kaevikutesse,

¹ Erich Völgult 25.02.2008 (Mati Mandeli lindistus).

² Evald Sivardi ülekuulamise protokoll 14. detsembrist 1949. – ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 1884, l. 32p.

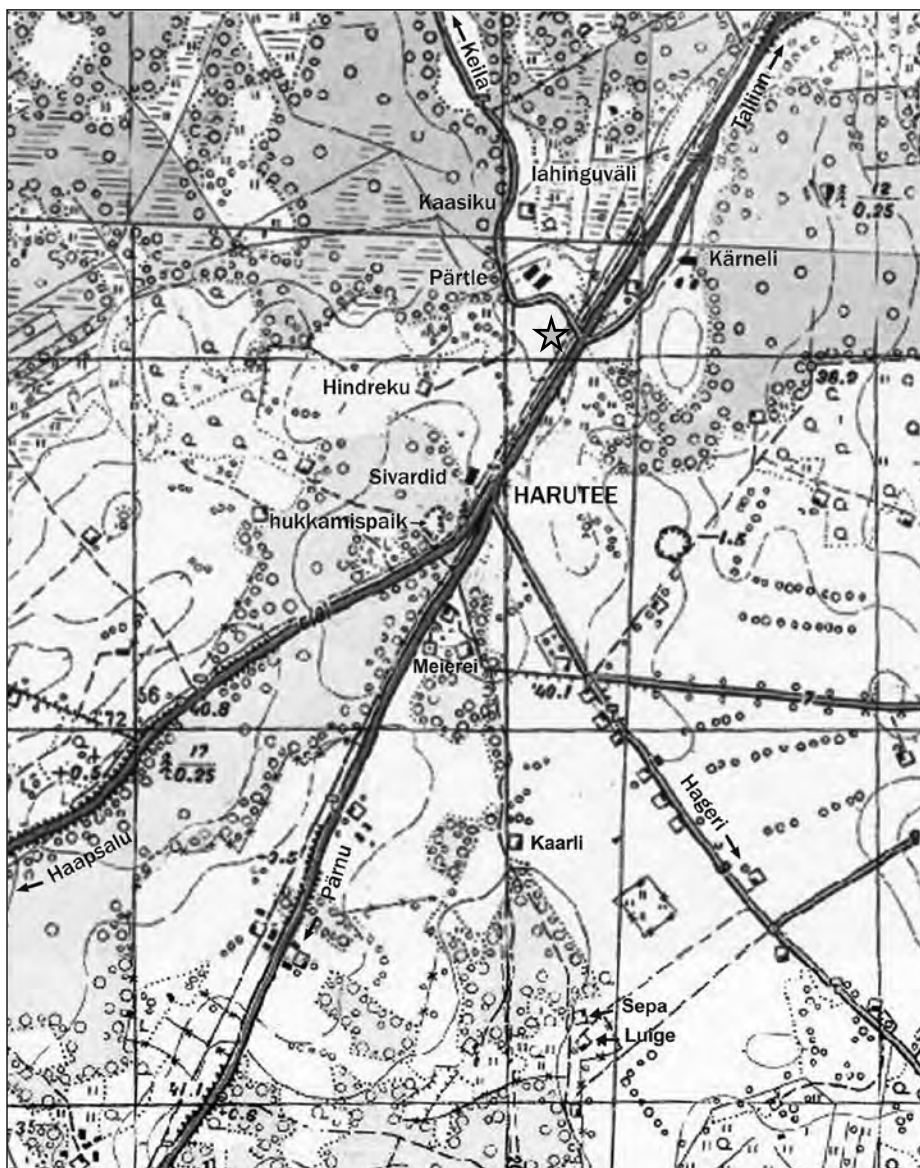
³ Evald Sivardi ülekuulamise protokoll 28. novembrist 1949. – ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 1884, l. 17–18.

⁴ Andmed Ants Tärvelt.

⁵ Erich Völgult 25. veebruaril 2008 (Mati Mandeli lindistus).

⁶ Ants Tärve autorile suusõnaliselt.

⁷ Eesti Sõna, 22.08.1943. Need arvud on käesoleva artikli autori arvates ilmselt siiski liialdatud.

Harutee ümbrus 1941. aastal.

☆ Punaarmee laste ühishaud

suur osa langenuid aga ühishauda Pärnu maantee ja tollal Keilast tulnud tee ristumiskoha juures.⁸

Ükst tank või tankett sai veel pihta Kärneli talu lähedal, vana ja uue maantee harg-

nemiskohas. Selle juures lebanud hiljem tankistide verised laiad.⁹ Üks soomuk oli jäänud ka metsa Kaasiku talust lääne pool. Seal käisid poisid veel kaua sõda mängimas.¹⁰

Millised andmed on sellest lahingust

⁸ Erich Väk autorile suusõnaliselt 25.02.2008.

⁹ M. Mandel. Sõjalõpu sündmused Keila ümbruses. Harju muuseum. Harjumaa uurimusi 2. Keila, 1994, 38. Seda sündmust on varem ilmselt ekslikult seostatud 1944. aasta 23. septembri lahinguga.

¹⁰ Ants Tarve autorile suusõnaliselt.

arhiivides? *Wehrmacht*’i 18. armee päevateadetest võib lugeda, et 18. augustil moodustatud kindral Friedrichi lahinggrupp murdis 23. augustil Punaarmee vastupanu lõuna pool Vaimõisat ja tungis kell 15.30 Kernusse. Tema vasakpoolne grupp lõi vastase välja Riisiperest ning ründab seda nüüd Pärtli teeristil.

Kell 23.10 on edasi antud päevateade: „Vastane põikab mõlema rünnakgrupi eest põhja suunas. Vasakut rünnakugruppi rünnatakse ülekaaluka vastase poolt tagantpoolt ja küljelt, kuid rünnak lüüakse veriselt tagasi. Mõlemad rünnakgrupid jõuavad Pärtlist lõunas paiknenud teeristile. Friedrichi grupi komandopunkt on Jaani talu. Hõivatakse sillepea Keila lõigus põhja pool Jõgisood.”

Kell 1.30 on teatatud 18. armee ülemjuhatusel: „Friedrichi parempoolne lahinggrupp tungis samuti Pärtli teeristini.”¹¹ Friedrichi grupi kaotused terve 23. augusti vältel olid üllatavalt väikesed – vaid 1 ohvitser ja 6 sõdurit surnutena ja 9 sõdurit haavatutena.¹²

Omakohus

Erich Vālk mäletas, et sakslaste saabudes tulid kõik end varjanud Harutee poisid metsast välja. Tuli ka haavatud Evald Sivard, kes oli end ravinud Lepiku talus. Poisid võtsid siis pealekaebaja Kolla ja tema naise kinni ning lasid maha laadaplatsil, mis asus Haruteest kohe lõunas, Muusika ja Aruküla külla viiva tee lähedal. Välgu mäletamist mööda saadeti kohapealsed kommunistid neid matma.

Sügisel algas aga jutt, et hukatud Sivardid võetakse hauast välja. Luige talu (Vālkude naabertalu) peremees tegi kolm kirstu ning sõideti hukkamiskohta. Rahvas tuli seda haa avamist vaatama. Erich Vālk oli poisike, teda sinna ei lubatud, aga ta läks salaja ikka.

Erich Vālk: „Inimesi oli väga palju, haud kaevati lahti. Laibad tõsteti hauast välja ja pandi kirstu. Tõrvapotsik oli ka – siis määriti tõrvaga, et haisu oleks vähem. Rahvas seisis

veidi eemal, sest oli jube hais, aga mina, poisike, olin kohe ninapidi juures. Endel tõsteti enne välja, suvised dressipüksid olid jalas, sääred olid üles läind. Ja mehed ütlesid, et näe kuidas on maetud, ühe pea ja teise jalad. Endli jalgade peal olid Eeri (Erichi) juuksed juba lahti tulnd ja kleepind ja haises. Pandi presentrihmad alla ja tõsteti välja ja kirstu ja tõrvaga ja kaaned. Aga siis kui seda Eerit välja tõsteti, siis mehed ütlesid, et vaata, selle käed on välja väänatud, et sellepärast ta siis seal karjus. Siis kui need välja võeti, siis hakati ema hauda otsima. Mina tulin kähku koju tagasi.

Maha lastud vanamehel oli olnud tallanahk põues, seda oli poest ostnud. Aga Sivardite emal olnud rindade vahel põues kuldkeel ja pross veel alles, nii et ema surnukeha rõovitud ei olnud.

Hauast pääsenud, kuid viga saanud Evald Sivardi haavad kasvasid kinni, aga teine käsi ei tõusnudki enam ise üles.”¹³

Nõukogude võim mõistab „õigust”

Kui Saksa okupatsioon vahetus uuesti Nõukogude omaga, algasid uued repressioonid. Otsiti kõiki, kelle puhul arvati eelmise korraga seoseid olevat. Nii ka Haruteel. 1949. aasta lõpus arreteeriti kaks kohalikku meest, Erich Matt ja Evald Sivard, neist esimene toimiku andmetel juba 29. novembril. Järgnenud ülekuulamisel ta tunnistas, et noored mehed, kelle hulka kuulus tema, Rein Tarve, August Pahkjalg ning Evald Sivard, võtsid viimase initsiatiivil augusti lõpul kinni Kolla ja tema naise, kes viidi algul Hindreku tallu, kus elas Johannes Pahkjalg. Kinnipeetud taheti keldrisse sulgeda, kuid kuna võis veel karta ka Nõukogude vägede tagasitulekut, viidi nad Haruteele. Sivardite majja olid siis juba kolinud sakslased. Nood olid andnud loa arreteeritud maha lasta. Järgnevalt viidi Kolla ja tema naine laadaplatsile ning lastigi metsa ääres maha. Laskjaks olnud Pahkjalg.

¹¹ Armee-Oberkommando 18. Tagesmeldungen vom 23.8.1941. – Bundesarchiv BA-MA R420–18–80, I. 383–394.

¹² Verlustmeldung vom 23.8.1941. – BA-MA RH III–507–204, 109.

¹³ Erich Vālgult 25. veebruaril 2008 (Mati Mandeli lindistus).

Küsimusele, miks mõlemad hukati, vastas Erich Matt: „1941. aastal, kui rinne oli meie küla lähedal, töötas Kolla koos Nõukogude sõjaväelastega, olles tõlgiks ning andes välja end varjanud metsavendi. Siis lastigi maha kaks Evald Sivardi venda ja ema, kuna Evald sai haavata ja tal õnnestus ära joosta. Peale Kolla ja tema naise arreteerimist oli nüüd omakorda Evald Sivard nõudnud nende mahalaskmist. Kolla õige nimi oli Nikolai Nikolajev, naise nime Matt ei teadnud.”¹⁴

Evald Sivard arreteeriti 12. detsembril 1949. Ülekuulamisel rääkis Evaldki sellest, kuidas juulikuus tema, ta kaks venda ja ema arreteeriti ning kuidas nad maha lasti. Kui uurija küsis Kolla ja ta naise mahalaskmise põhjust, vastas temagi, et see oli kättemaks tema pere hukkamisele kaasaaitamise eest. See mahalaskmine oli toimunud septembri alguses. Kolla ja tema naine olid Haruteele üldse tulnud kusagilt mujalt 1940. aastal. Evald Sivardi tunnistuse kohaselt oli tema ise jäänud mahalaskmiskohast 150 meetri kaugusele ega näinud, kes konkreetselt Kolla ja tema naise maha lasi.¹⁵

Nikolai Nikolajevi naise nimi oli ühtedel andmetel Olga.¹⁶

Erich Välgu teada olid Nikolajevide ihaldanud Sivardite elumaja, tahtes sinna kolida. Nad isegi elanud seal mingil ajal (ehk siis lühikest aega pärast Sivardite mahalaskmist?).

Evald rääkis ülekuulamisel, et kui ta koju tuli, võtsid õhukaitseväge sõdurid ta pühapäeval kinni ja viisid sõjaväeossa. Esmaspäeval toodi Evald nende majja tagasi, sinna toodi ka ema ja kaks venda. Nad kuulutati arreteerituks, kuna olid kodust lahkunud ja mõisteti selle eest surma. Tõlgiks ülekuulamisel oli olnud Kolla, kes Evaldi tunnistuse kohaselt

Sivardite hauakivi Korvi surnuaial. Foto: M. Mandel

süüdistanud neid metsavendluses.¹⁷

NKVD oli üle kuulanud ka teisi kohalikke elanikke. Keegi Oskar Jaup on rääkinud, et Sivardid lasti maha, kuna neil oli kodus raadioaparaat ja paak kütusega, aga ka sellepärast, et nad ei olnud kodus, vaid varjasid end.¹⁸

Johan Roolaan on tunnistanud, et Sivardid lahkusid kodust ja tulid tema tallu, kuna nende kodu asus päris maantee ääres ja seal toimus suur vägede liikumine.¹⁹

Tribunali otsusega 24. veebruaril 1950. aastal mõisteti nii Evald Sivard kui ka Erich Matt 25 aastaks laagrisse.²⁰

Haruteel maha lastud Erich, Endel ja Emilie Sivard on maetud Korvi surnuaiale. Kõik nende hukkamisloos pole siiski teada. Sivardite haua Keila lähedal Korvi surnuaial on kivi nimedega.

Mati Mandel

(1945), *PhD*, teadur-kuraator,
Eesti Ajaloomuuseum, Pirita tee 56, 10127 Tallinn,
mati.mandel@ajaloomuuseum.ee

¹⁴ Erich Matti ülekuulamise protokollid 27. novembril 1949, 14. detsembril 1949, 26. jaanuaril 1950. – ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 1884, l. 39–85.

¹⁵ Evald Sivardi ülekuulamise protokollid 28. novembril 1949, 14. detsembril 1949. – ERAF, f. 129, n. 1, s. 1884, l. 19–20.

¹⁶ Teade Eda Liiväärelt.

¹⁷ Evald Sivardi ülekuulamise protokollid 28. novembril 1949, 14. detsembril 1949. – ERAF, f. 129, n. 1, s. 1884, l. 3–26.

¹⁸ Oskar Jaupi ülekuulamise protokoll 25. jaanuarist 1950. – ERAF f. 129 SM, n. 1, s. 1884, l. 112–114.

¹⁹ Johan Roolaan ülekuulamise protokoll 19. detsembrist 1949. – ERAF f. 129 SM, n. 1, s. 1884, 107, 107p.

²⁰ Erich Matt'i karistusaega vähendati 15 aastale, Evald Sivard vabanes 12.06.1956. – Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§58). Kõide 1. Koostanud ja toimetanud Leo Õispuu. Tallinn, 1996, lk. 289, 500.